

Rätten till kunskap

Ungas sexuella och reproduktiva rättigheter

FOKUS15:DEL1

INNEHÅLL

3 Inledning

6 Skolans sex- och samlevnadsundervisning

17 Kränkningar och sexuella trakasserier i skolan

21 Rätten till kunskap – om vad och för vem?

25 Ordlista

27 Referenser

31 Noter

Inledning

Sexualitet och relationer är en viktig del i många ungas liv. Kunskap om sexualitet och reproduktion kan spela en avgörande roll för att unga ska kunna utöva sin sexualitet på ett tryggt sätt, fatta medvetna val, må bra och utvecklas på sina egna villkor. Att få tillgång till kunskap om sexualitet och reproduktion är också en rättighet. På uppdrag av regeringen har Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällsfrågor (MUCF) genomfört en tematisk analys av ungas sexuella och reproduktiva rättigheter under 2015 (Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällsfrågor 2015a).

I *Rätten till kunskap, Fokus 15: Del 1* publiceras den del av den tematiska analysen som handlar om ungas kunskap om sexualitet, reproduktion och tillhörande rättigheter.¹ Vi undersöker hur ungas rätt till kunskap ser ut formellt och hur dessa formella rättigheter tillgodoses i ungas vardag. I skriften går vi igenom andra myndigheters arbete med detta och forskning om vilken typ av kunskap som förmedlas, vilka unga som får tillgång till kunskapen och på vilka villkor. Fokus ligger på skolan som en plats där unga har rätt till kunskap.

De citat som presenteras, som exempel på ungas röster, kommer från de svar unga gett i myndighetens frågeformulär. En analys av frågeformuläret presenteras i *Fokus 15* (Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällsfrågor 2015a). Skolan är den aktör där uppdraget att ge unga kunskaper om sexualitet och reproduktion är

tydligast formulerat i lag. Skolans verksamhet omfattar också i stort sett alla unga mellan 6 och 16 år. I skriften tar vi också upp forskning om normer och kränkningar kopplat till sexualitet i skolan, för att skapa en bild av hur skolans sammanhang påverkar ungas rätt till kunskap om sexualitet.

Vad är sexuella och reproduktiva rättigheter?

Sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter (SRHR) omfattar varje människas lika möjligheter, rättigheter och förutsättningar att ha ett säkert och tillfredställande sexualliv, samt att utan tvång, våld och diskriminering kunna bestämma över sin egen kropp. Hälsa och rättigheter hänger på många sätt ihop. Har en individ inte tillgång till sina rättigheter begränsas möjligheterna till en god hälsa. I denna skrift ligger dock huvudfokus på rättighetsaspekten, det vill säga sexuella och reproduktiva rättigheter.²

Sexuella och reproduktiva rättigheter är en del av de mänskliga rättigheterna. I *Fokus 15* (Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällsfrågor 2015a) utgår vi från formaliserade rättigheter (lagar och konventioner) och belyser både hur unga generellt och hur olika grupper av unga får tillgång till dessa rättigheter i praktiken. Här belyser vi främst rätten till kunskap och information.

”Relationer är ett kapitel för sig. Det finns många olika slags relationer, t.ex. Vänner, KK=knull kompis, relationer via internet. Det finns som sagt relationer i allt, och det viktigaste för mig är kunskapen om att trivas och att man mår bra i sin relation.”

(Kille, 18–21 år, heterosexuell)

Rätten till kunskap om sexualitet och reproduktion

Rätten till kunskap är internationellt en kontroversiell fråga. För att ta ett par exempel där denna rätt försvaras har FN:s barnrättskommitté (Committee on the Rights of the Child 2003) uttalat att unga har rätt att få kunskap som är grundläggande för deras hälsa och utveckling, bland annat om sexuellt beteende, och FN:s internationella befolknings- och utvecklingskonferens menar i sitt åtgärdsprogram att sexualupplysning ska ges till unga (Unesco 2009).

Rätten till kunskap omfattar främjande och förebyggande aktiviteter som ska nå alla unga oavsett social kategori, till exempel sex- och samlevnadsundervisning i skolan samt information och kunskap som ges av elevhälsa. Staten kan med andra ord *möjliggöra* ungas rätt till kunskap genom till exempel en bra sex- och samlevnadsundervisning i skolan.

”Att förstå att det alltid är bra att vara ärlig och att våga vara sig själv samtidigt som man visar respekt gentemot sin partner.”

(Kille, 22–25 år, heterosexuell)

Sagt i korthet

Bland samtliga unga i åldern 16–25 år är det 8 procent som vänt sig till någon utanför familjen med frågor om sexuell aktivitet, 9 procent på grund av relationen med partner och 28 procent med frågor om preventivmedel.

Det är en större andel tjejer än killar som har vänt sig till någon utanför familjen med frågor om sex och samlevnad. Det är 11 procent av tjejerna har gjort det på grund av frågor som rör sexuell aktivitet, till exempel sexuell lust eller att ha sex, jämfört med 6 procent av killarna. Andelen som vänt sig till någon vuxen utanför familjen på grund av relationen med sin partner är 12 procent bland tjejerna och 6 procent bland killarna. I frågor om preventivmedel och graviditet är skillnaden mellan könen större, 51 procent av tjejerna har vänt sig till någon vuxen utanför familjen med sådana frågor, jämfört med 6 procent av killarna.

”Gällande relationer är det svårt att förstå varför människor som gillar varandra ibland sårar varandra, men det kan ni kanske inte hjälpa till med.”

(Tjej, 22–25 år, homosexuell)

Ungas rätt till kunskap om sexualitet, reproduktion och rättigheter i skolan är beroende av såväl kvantitet som kvalitet i undervisningen. Skolverket anger ett antal faktorer som de menar är nödvändiga i en kvalitativ sex- och samlevnadsundervisning. Den senaste granskningen av hur väl skolor arbetar utifrån dessa faktorer gjordes 1999 och visade på stora variationer i kvalitet och kvantitet både inom och mellan skolor. En faktor som eventuellt kan påverka kvaliteten är att många lärare verkar sakna utbildning för att undervisa inom sex och samlevnad. Nyare studier saknas dock på området. Däremot

kan vi se att unga i dag vill ha mer sex- och samlevnadsundervisning, främst om relationer, kärlek och kommunikation och vad lagen säger, till exempel om vad som räknas som våldtäkt.

Sammanställningen av forskning och myndigheternas undersökningar kring ungas tillgång till kunskap om sexualitet, reproduktion och rättigheter i skolan visar att olika grupper av unga får olika mycket kunskap och även olika sorts kunskap. Hur ungas sexualitet framställs i undervisningen beror alltså på elevernas kön, sexuella läggning, etnicitet, funktionsvariation³ och ålder. Vi ser tendenser till att normbrytande sexualiteter, könsidentiteter och könsuttryck osynliggörs i undervisningen, och att skillnader skapas mellan tjejers och killars sexualitet. Många unga i särskolan och unga nyanlända har ett särskilt stort behov av sex- och samlevnadsundervisning, samtidigt som de i vissa fall verkar få mindre undervisning än andra unga.

"Varför vissa ser sex som något yligt och som en engångsgrej med någon man precis träffat medan andra inte har sex förrän de är i ett stadigt förhållande och om något av det är rätt eller fel."

(Tjej, 18–21 år, heterosexuell)

Forskningssammanställningen visar att sexuella trakasserier och trakasserier kopplade till sexuell läggning och kön är vanliga bland unga i skolan. Både tjejer och killar utsätts för trakasserier men i olika grad och på olika sätt. Kränkningarna inverkar negativt på ungas hälsa. Faktorer som gör det svårare att upptäcka och stoppa kränkningarna är att de ofta normaliseras och att många skolor saknar strategier, särskilt för att arbeta mot sexuella trakasserier. Ungas kunskap om sina rättigheter i skolan verkar vara låg. Skolverket och Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor rekommenderar att skolorna använder sig av ett normkritiskt arbetssätt för att förebygga kränkningar och trakasserier.

"Det är mycket fokus på graviditet, preventivmedel och könssjukdomar [i sex- och samlevnadsundervisningen, vår anm.]. Men inte lika mycket information om mer kärleksfulla och emotionella saker. Som själva partnerrelationen, orgasm och närhet."

(Tjej, 22–25 år, heterosexuell)

Skolans sex- och samlevnadsundervisning

Såväl svenska som internationella studier visar att skolan spelar en central roll för ungas kunskap om sex och samlevnad (jfr Folkhälsomyndigheten 2014, Forsberg 2007, Wellings & Parker 2006). Skolan är viktig bland annat eftersom det är en plats där en majoritet av alla unga kan nås (Forsberg 2007).

Synen på skolan som betydelsefull återfinns i svensk politik. Sverige införde obligatorisk sexualundervisning i skolan 1955 och var därmed det första landet i världen att göra det. Socialstyrelsen och Folkhälsomyndigheten anger i dag skolan som den enskilt viktigaste arenan för det främjande arbetet för sexuell och reproduktiv hälsa, där arbete för sexuella och reproduktiva rättigheter ska ingå (Socialstyrelsen 2014). Sex- och samlevnadsundervisning står också med i regeringens plan för det nationella folkhälsoarbetet (målområde 8).

"Behöver mer kunskap om hur man gör varandra glada."

(Kille, 16–17 år, heterosexuell)

Ungas rätt till kunskap om sexualitet, reproduktion och rättigheter manifesteras dels i de styrdokument som reglerar skolan: skollagen, läroplanerna och diskrimineringslagen, dels i det konkreta arbetet där styrdokumenterna ska omsättas.

Skolans kunskapsuppdrag

Läroplanerna för grundskolan, gymnasieskolan och särskolan anger att det är obligatoriskt för skolor att ha sex- och samlevnadsundervisning (SKOLFS 2010:37, SKOLFS 2011:144). De läroplaner vi har i dag infördes av regeringen 2011. I dessa är kunskapsområdet sexualitet och samlevnad tydligare framskrivet än tidigare. Definitionen av sex och samlevnad är också bredare (Skolverket 2013a, 2013b, 2013c). På ett tydligare sätt än tidigare ska undervisningen ta ett brett grepp kring frågor om sexualitet, relationer, identitet, känslor, jämställdhet och normer, utöver biologisk kunskap om kroppen, sexuellt överförbara sjukdomar, preventivmedel och graviditet (Skolverket 2011a).

Den bredare definitionen av sex och samlevnad innebär att lärare ska integrera kunskapsområdet i sina respektive ämnen. Kunskapsområdet sexualitet och samlevnad finns inskrivet i de flesta kurs- och ämnesplaner i grundskola och gymnasieskola, inklusive särskola (Skolverket 2013a, 2013b, 2013c, 2014). Frågor kring sexualitet, kön, identitet och jämställdhet kan även lyftas genom ett normkritiskt förhållningssätt och normkritiska exempel i alla ämnen och inom alla skolformer (Skolverket 2013b, 2013c).

Undervisningen om sexualitet och relationer ska också vara ämnesövergripande. Enligt läroplanerna har rektorn ansvaret för att integrera ämnesövergripande kunskapsområden i under-

visningen, bland annat sex och samlevnad samt jämställdhet (SKOLFS 2010:37, SKOLFS 2011:144). Hur den ämnesövergripande undervisningen organiseras är upp till varje skola.

Kunskap om sexuella och reproduktiva *rättigheter* står inte explicit inskrivet i läroplaner eller kursplaner. Däremot ska skolans undervisning ge alla elever kunskap om och respekt för de mänskliga rättigheterna enligt *skollagen* (2010:800) och enligt *FN:s konvention om barnets rättigheter* (barnkonventionen 1989) som Sverige har skrivit under. Sexuella och reproduktiva rättigheter ingår i *mänskliga rättigheter* (Socialstyrelsen 2014).

Utöver rektorernas och lärarnas skyldighet att se till att unga får kunskap om sexualitet och reproduktion, så har även elevhälsan ett visst ansvar. Enligt skollagens förarbeten ska elevhälsan bidra i skolans arbete med bland annat sex och samlevnad, jämställdhet och värdegrund (prop. 2009/10:165).

"Kunskap om mig själv, min kropp och vad jag njuter av och vill. Och att vara lyhörd, öppen och inte dömande."

(Anonym, 22–25 år,
annan könstillhörighet)

Skolans likabehandlingsuppdrag och värdegrundsuppdrag

Det finns flera kopplingar mellan sex- och samlevnadsundervisning och likabehandlingsarbete. Enligt *diskrimineringslagen* (2008:567) ska skolan arbeta för att främja lika rättigheter och möjligheter samt förebygga och åtgärda diskriminering kopplat till kön, könsidentitet och könsuttryck, etnisk tillhörighet, religion, funktionsnedsättning, sexuell läggning och ålder. Likabehandlingsarbetet kopplat till sexuell lägg-

ning, kön, könsidentitet och könsuttryck hänger direkt hänger samman med de frågor som sex- och samlevnadsundervisningen ska ta upp.

Funktionsvariation, etnicitet, religion och ålder spelar också roll för vilken bild som ges av människors sexualitet och vilka möjligheter människor har att skapa relationer och få tillgång till sina sexuella och reproduktiva rättigheter.

"Hur sex ser ut i verkligheten, hört att porr inte liknar 'riktigt' sex alls."

(Kille, 13–15 år, heterosexuell)

Sex- och samlevnadsundervisningen ska även ta upp frågor om jämställdhet och normer kopplat till sexualitet, kön och relationer. Att synliggöra och förändra begränsande normer är en viktig del i att förebygga kränkande behandling och diskriminering (Ungdomsstyrelsen 2010, 2013a, 2013b, 2014).

Enligt Skolverket bör skolornas sex- och samlevnadsundervisning innefatta ett vardagsarbete med frågor om sexualitet, kön och relationer (Skolverket 2013a, 2013b, 2014). Vardagsarbetet i sex- och samlevnadsfrågor handlar om att diskutera och hantera frågor kring sexualitet och kön tillsammans med eleverna i och utanför klassrummet, när eleverna själva lyfter frågorna eller när de blir aktuella på annat sätt.

Arbetet med att skapa lika förutsättningar för alla elever är också en del av skolans värdegrundsuppdrag. Den skollag (2010:800) som infördes 2011 beskriver skolans värdegrundsuppdrag på ett tydligare sätt än tidigare. I lagen står att utbildningen ska förmedla och förankra respekt för de mänskliga rättigheterna och för grundläggande demokratiska värderingar. Skolan ska också motverka traditionella könsroller och ha ett jämställdhetsperspektiv i undervisningen. Alla elever ska få en likvärdig utbild-

ning enligt skollagen (2010:800). Det betyder att alla unga ska få en utbildning av hög kvalitet, oavsett vilka de är, var de bor eller vilken bakgrund de har. Värdegrundsarbetet ska genomsyra skolans verksamhet och all undervisning och är därmed också en del av skolans kunskapsuppdrag och arbetet mot diskriminering.

Stöd och material

Mellan 2012 och 2014 hade Skolverket ett regleringsuppdrag med syfte att främja jämställdhet inom skolväsendet (regeringsbeslut 2011). En utgångspunkt för uppdraget var att sex- och samlevnadsundervisningen är en central del i arbetet med att främja ett gott skolklimat och för att motverka sexuellt våld, sexuella trakasserier och kränkande behandling.

Som en del i uppdraget erbjöd Skolverket fortbildning i sex- och samlevnadsundervisning till lärare. De tog också fram undervisningsmaterial om sex- och samlevnadsundervisning riktat till år f–6, årskurs 7–9, gymnasieskolan och särskolan (Skolverket 2013a, 2013b, 2013c, 2014). Materialet beskriver bland annat hur sex- och samlevnadsundervisning kan integreras i olika ämnen. Digitala versioner av materialet kan hämtas gratis på Skolverkets webbplats. Där finns också filmer och inspelade föreläsningar som är framtagna för att fungera som stöd och inspiration för lärare i sex- och samlevnadsundervisningen. För lärarstudenter erbjuds en reviderad variant av högskolekursen *Sex och samlevnadsundervisning – skolpraktik och forskningsperspektiv*, 7,5 högskolepoäng, på flera lärosäten i landet.

Utöver Skolverkets material finns ett flertal metodmaterial och handledningar från enskilda författare och organisationer.

Elevhälsans arbete

Samarbete mellan lärare och elevhälsa är en viktig del i skolans arbete med sex- och samlevnadsfrågor (jfr Skolverket 2013a). Elevhälsan kan delta i skolans sex- och samlevnadsundervisning och ska samtidigt arbeta för att främja jämställdhet, förebygga kränkningar och stötta unga. Socialstyrelsen och Skolverket menar att elevhälsan kan spela en särskilt viktig roll för utsatta grupper av unga som ensamkommande och andra utrikesfödda och unga som har utsatts för sexuella övergrepp eller hedersrelaterat våld (Nilsson 2010, Socialstyrelsen 2013a).

I en undersökning gjord av Sveriges Kommuner och Landsting (2015) uppger ett stort antal kommuner att behov hos nyanlända elever och behov hos elever som behöver särskilt stöd är stora utmaningar för elevhälsan inom dessa kommuner. En majoritet av kommunerna tycker att riktade bidrag för personalförstärkning och kompetensutveckling hör till de viktigaste statliga insatserna för att förbättra elevhälsan. Under 2012–2015 har kommunerna kunnat ansöka om statsbidrag från Skolverket för sådan personalförstärkning.

”Kanske mer kunskap om att vi alla är olika, ser olika ut där nere. Att det är hyfsat vanligt med endometrios och svamp för tjejer, medan något annat är mer vanligt för killar. Att p-piller och p-stav kanske inte är det bästa alternativet utan att det är fullt normalt att bara använda kondom för att man inte vill trycka i sig hormoner.”

(Tjej, 22–25 år, bisexuell)

Vad kännetecknar en kvalitativ sex- och samlevnadsundervisning?

Ungas tillgång till den kunskap om sexualitet och relationer de har rätt till är beroende av hur väl skolorna följer de formella styrdokumenterna och av hur kvaliteten i undervisningen ser ut. Skolverket (2013a, 2013b, 2013c) anger ett antal faktorer som de menar är nödvändiga i ett kvalitativt arbete med sexualitet och samlevnad:

- en kursplanebaserad och läarledd undervisning
- en variation av arbetssätt och metoder i undervisningen
- att rektorn ansvarar för struktur, utvärdering och uppföljning av arbetet i samarbete med personalen
- att eleverna får möjlighet till samtal och reflektion
- att eleverna ges inflytande över undervisningen och att deras egna perspektiv och frågor tas tillvara
- en balans mellan att lyfta positiva aspekter av sexualitet och relationer och att ta upp potentiella risker och problem
- att undervisningen anpassas till gruppens ålder och förkunskaper och byggs på i takt med att gruppen utvecklas
- en genusmedvetenhet i undervisningen
- ett normkritiskt perspektiv och förhållningssätt.

Flera av dessa perspektiv finns inskrivna i skolans styrdokument. Enligt skollagen (2010:800) har unga exempelvis rätt till inflytande över undervisningen och en genusmedvetenhet ska finnas i all undervisning.

Riktlinjerna i de nya läroplanerna ligger också i linje med forskning kring effektiva metoder i sex- och samlevnadsundervisningen. En sammanställning av internationell forskning visar att en effektiv sex- och samlevnadsundervisning behöver ha en bred ansats gällande innehåll, vara integrerad i undervisningen, ske återkommande och använda sig av en variation av metoder (Forsberg 2007). Ett normkritiskt perspektiv har först på senare år lyfts fram av Skolverket och forskare på området som en viktig faktor för att säkerställa kvaliteten i sex- och samlevnadsundervisningen (Skolverket 2013a, 2013b, 2013c).

”Kunskap om sex som är genusmedveten och jämställd, att kunna reflektera över en sexuell praktik utifrån ett feministiskt perspektiv, det vill säga hur jag kan förhålla mig aktivt till det i praktiken – inte enbart teorin. Att förstå och kunna praktisera mångfalden inom sex och inte vara begränsad i min sexuella praktik utifrån samhällets stereotypa bild av heterosex. Att helt enkelt praktiskt lära mig hur njutning kan vara så många olika saker och som ung tjej våga utforska det, trots stigma kring tjejer som sexuella aktörer och all slutshaming.”

(Tjej, 22–25 år, bisexuell)

Kvalitetsgranskningar

Den senaste nationella kvalitetsgranskningen av sex- och samlevnadsundervisningen gjordes 1999. Framför allt upptäcktes stora variationer både inom och mellan skolor (Nilsson & Sundström 2001). De utvecklingsbehov som identifierades i kvalitetsgranskningen 1999 har legat till grund för flera av de förändringar i sex- och samlevnadsundervisningen som infördes i läroplanerna 2011 (SKOLFS 2010:37, SKOLFS 2011:144).

Övergripande studier av hur kvaliteten i praktiken ser ut efter skolreformen 2011 finns inte. Statens folkhälsoinstitut (2011) föreslår att en utvärdering görs av hur grundskolor och gymnasieskolor arbetar med sexualitet och samlevnad som ett övergripande kunskapsområde. Det är ett av flera förslag på hur undervisningen inom sexualitet och samlevnad kan utvecklas som en del i arbetet för att uppnå de nationella målen för sexuell och reproduktiv hälsa och tillhörande rättigheter.

Många lärare saknar utbildning inom sexualitet och samlevnad

Enskilda lärares kompetens har betydelse för deras möjlighet att genomföra sex- och samlevnadsundervisningen på de sätt som läroplanerna avser (Läraryrket 2009). Lärares kompetens kan påverkas av bland annat innehållet i lärarutbildningen och av möjlighet till fortbildning, handledning och annat stöd i arbetet. Sex- och samlevnadsundervisning har länge varit obligatorisk för skolor att genomföra, men i många lärarutbildningar är ämnet inte obligatoriskt.

Statens folkhälsoinstitut (numera Folkhälsomyndigheten) föreslår att kunskapsområdet sex-

ualitet och samlevnad ska vara en obligatorisk del i lärarutbildningen (Statens folkhälsoinstitut 2011). De menar att frågor om sexualitet och samlevnad berör alla lärare eftersom de finns i hela skolmiljön och även handlar om lika-behandling, kopplat till sexuell läggning och kön, som alla lärare ska arbeta med. Även Läraryrket (2009) anser att utbildning i sexualitet och samlevnad ska vara obligatorisk för lärarstudenter.

"Mer info bör ges om olika sjukdomar utöver de vanliga könssjukdomarna. Mer info om endometriosis till unga tjejer som behöver lida i tysthet och få dåliga betyg etc för att de inte kan gå till skolan på grund av mensverk! Mer info till lärare och andra med!"

(Tjej, 22–25 år, heterosexuell)

Statens folkhälsoinstitut (2011) och Skolverket (2015a) menar att fortsatt fortbildning och stöd även behöver ges till verksamma lärare för att de ska kunna utveckla ämnesintegreringen av sex- och samlevnadsundervisningen. Skolverket rekommenderar att lärare både lär av varandra och får extern handledning som tillför sådan kunskap som saknas inom personalgruppen (Skolverket 2013a, 2013b).

Statens folkhälsoinstitut publicerade 2010 ett kunskapsunderlag för målområde 8 (SRHR). Rapporten och det kunskapsunderlag som presenteras i den avgränsas till att gälla unga och unga vuxna (Statens folkhälsoinstitut 2011). I rapporten läggs förslag om förbättringsåtgärder inom området unga och SRHR. Ett av dem är att utvärdera införandet av kunskapsområdet sexualitet och samlevnad i lärarutbildningen för att kontrollera att lärarna ges förutsättningar till ett kunskapsbaserat arbete.

Ungas syn på sex- och samlevnadsundervisningen

Vad tycker då unga själva om kvaliteten på sex- och samlevnadsundervisningen?

I Folkhälsomyndighetens (2014a) undersökning *Ungdomsbarometern* ansåg en femtedel av unga mellan 15 och 24 år att den är ganska eller mycket bra. Andra undersökningar visar att unga upplever att de framför allt har fått undervisning om spridning av könssjukdomar och hiv, säkrare sex, graviditet och förhindrande av oönskade graviditeter samt om kroppens utveckling under puberteten (Folkhälsomyndigheten 2014, Heikki Tikkanen, Abellsson & Forsberg 2011, Löfgren-Mårtensson 2013).

En stor del upplever att de inte har fått tillräcklig kunskap som de har kunnat omsätta i handling för att ta hand om sin sexuella hälsa och känna till sina rättigheter (Folkhälsomyndigheten 2014, Heikki Tikkanen, et al. 2011, Sydsjö, Selling, Nyström, Oscarsson & Kjellberg 2006). Endast ett fåtal uppger att de har fått tillräcklig kunskap om genus och jämställdhet samt om hur de kan få en relation att fungera bra (Folkhälsomyndigheten 2014).

Samtidigt uppger unga att de vill få mer kunskap, främst om frågor som rör att inleda och upprätthålla bra relationer samt kommunikation⁴ (Heikki Tikkanen, et al. 2011). En självselekterad webbundersökning gjord av RFSU 2015⁵ ger också exempel på unga som önskar att undervisningen borde handla mer om hur en kan uttrycka vad en vill och inte vill sexuellt och om vad lagen säger om våldtäkt. Ungas önskemål om vad undervisningen ska innehålla ligger med andra ord i linje med läroplanernas riktlinjer och med Skolverkets intention att balansera ett riskperspektiv på sexualitet med ett främjande perspektiv.

Normbrytande sexualiteter osynliggörs i undervisningen

Ett flertal studier visar att heterosexuallitet i skolan ofta framställs som det naturliga och självklara sättet att leva (Bromseth & Wildow 2006, Lundgren & Sörensdotter 2004, Martinsson & Reimers 2008, Skolverket 2009, Ungdomsstyrelsen 2010). När frågor om sex, kärlek och intimitet berörs i skolans läromedel så förutsätts det i många fall handla om heterosexuallitet om inget annat anges. Det kan till exempel handla om att sex likställs med heterosexuellt penetrerande samlag och att fortplantning lyfts som huvudsyftet med sex- och kärleksrelationer (Röhting & Bang Svendsen 2011).

I en granskning av läromedel visar Skolverket (Larsson & Rosén 2006) att heterosexuallitet generellt inte benämns som just heterosexuallitet, utan att allmänna ord som sexualitet och kärlek används. Icke-heterosexuell sexualitet och relationer benämns däremot specifikt som *homo*-sexualitet och *homosexuell* kärlek. Detta ligger i linje med en generell tendens att lyfta hbt-frågor som separata frågor, snarare än som en integrerad del i undervisningen (Knöfel-Magnusson 2005).

”Alternativa förhållningssätt till homosexualitet, som inte filtrerats genom heteronormativa mallar (som t.ex. inte utgår ifrån föreställningen om att bögar har statistiska top/bottom-roller, eller att analsex utgör huvuddelen av bögsex).”

(Kille, 22–25 år, homosexuell)

Det är också vanligt att det finns en tystnad kring homo- och bisexualitet i skolan generellt bland både lärare och elever (Bromseth & Wil-
dow 2006, Martinsson & Reimers 2008, Sjö-
gren & Jonstoj 2009, Skolverket 2009). Det kan
finnas välvilliga intentioner bakom att inte prata
om homo- och bisexualitet, men konsekvensen
blir att heteronormen upprätthålls och att norm-
brytande sexualiteter osynliggörs (Ambjörnsson
2004).

Larsson och Rosén (2006) poängterar att från-
varo av direkt kränkande formuleringar i läro-
böckerna inte är tillräckligt för att de ska sägas
leva upp till skolans värdegrund. Det kan upp-
levas som kränkande att peka ut eller inte alls
nämna vissa sexualiteter eller identiteter, eller
att problematisera homosexualitet medan hete-
rosexualitet inte diskuteras utan ses som själv-
klart. Genom tystnad erkänns inte vissa sexuali-
teter, vilket gör att tystnad också kan upplevas
som en form av kränkning (Epstein & Johnson
1998).

Samtidigt uttrycker unga en önskan om att få
prata mer om frågor som rör sexuell läggning
(Skolverket 2009). Elever gör också motstånd
mot normer på olika sätt, genom att själva ut-
mana normer i sitt sätt att vara, genom att bryta
tystnader eller säga ifrån vid kränkningar (Ung-
domsstyrelsen 2010).

På senare år har även fler metodmaterial inom
området sexualitet och samlevnad producerats
som tydligt utmanar heteronormen och andra
normer kring sexualitet.

I en granskning av de 22 vanligaste metod-
böckerna inom sex- och samlevnad 2009 utgick
ungefär hälften av böckerna från heterosexuali-
tet, medan övriga inte gjorde det⁶ (Wester 2009).

I vilken grad undervisningen synliggör norm-
brytande sexualiteter kan ha förändrats sedan de
nya läroplanerna kom 2011. Senare studier om
detta saknas.

Genusperspektiv i undervisningen

Skolan ska främja jämställdhet enligt skollagen
(2010:800). Enligt läroplanerna ska skolan
motverka traditionella könsmonster samt ak-
tivt och medvetet främja tjejers och killars lika
rättigheter och möjligheter (SKOLFS 2010:37,
SKOLFS 2011:144). Det gäller även i sex- och
samlevnadsundervisningen. Den ska också lyfta
genusfrågor och jämställdhet. Många skolor ar-
betar aktivt med detta.

Flera observationsstudier visar samtidigt att
stereotypa föreställningar om kön ändå kan
komma till uttryck i lärares bemötande av tjejer
och killar, ofta utan att lärarna själva är medvet-
na om det (Tallberg Broman 2002, Öhrn 2002).
I sex- och samlevnadsundervisningen kan det
handla om att olika bilder förmedlas av tjejers
och killars sexualitet. Flera studier ger exempel
på hur killars sexualitet beskrivs på ett mer po-
sitivt sätt än tjejers och att killar som grupp ges
mer utrymme i klassrummet (Bäckman 2003,
Lundgren & Sörensdotter 2004, Röthing &
Bang Svendsen 2011, Sandström 2009, Wester
2009).

*”Det hade vart nice med någon slags
könsneutral sex- och samlevnadsunder-
visning.”*

(Tjej, 22–25 år, osäker på
sin sexuella läggning)

Synen på tjejers och killars sexualitet som
olika kan också göra att tjejer och killar antas
behöva lära sig olika saker. Sandström (2001,
2009) visar att det finns en lång historia av att
det främst är tjejers och kvinnors sätt att agera
och känna som blir det som ska förändras ge-
nom upplysning och arbete med frågor om sexu-
alitet och samlevnad (jfr Nilsson & Sundström

2001). Det kan till exempel handla om att tjejer i högre grad får lära sig att bete sig moget och agera och se ut på rätt sätt för att undvika att bli utsatta för nedvärderande tillmälen eller för att inte bli oönskat gravida. Det kan handla om att killars beteende kopplas till omognad, där störande och sexistiskt beteende nästintill ses som oundvikligt (Epstein 1998, Holm 2008, Robinson 2005).

"Jag tycker vi borde få lära oss tidigare att sex är så mycket mer än penetrerande penis + vagina och att kön är något helt annat är våra genitalier."

(Tjej, 16–17 år, osäker på sin sexuella läggning)

Nyare enkätundersökningar visar att en större andel killar än tjejer är nöjda med sex- och samlevnadsundervisningen (Folkhälsomyndigheten 2014). Killar uppger till exempel i högre grad att de har fått tillräcklig kunskap om kondomanvändning, könssjukdomar och graviditet (Heikki Tikkanen, et al. 2011). Undersökningarna visar också att endast en liten andel unga oavsett kön tycker att de har fått tillräckliga kunskaper om genus och jämställdhet (Folkhälsomyndigheten 2014, Sjögren & Jonstoj 2009). I en enkät gjord av Skolinspektionen (2015) uppger knappt hälften av eleverna i årskurs 9 och drygt hälften i år 2 på gymnasiet att de har diskuterat jämställdhet i undervisningen.

Unga uppger också att de vill att sex- och samlevnadsundervisningen i högre grad lyfter genusfrågor (Folkhälsomyndigheten 2014, Sjögren & Jonstoj 2009). Tjejer och killar har generellt i stort sett samma önskemål om vad sex- och samlevnadsundervisningen ska innehålla (Folkhälsomyndigheten 2014, Heikki Tikkanen, et al. 2011).

Sex- och samlevnadsundervisning i olika åldrar

Alla unga har oavsett ålder rätt till kunskap om sexualitet, reproduktion och rättigheter.

Frågor om sexualitet, kropp, relationer, normer, identitet, familj, jämställdhet och mänskliga rättigheter ska enligt läroplanerna lyftas i skolan från och med förskoleklass och fortsätta i alla årskurser. Utgångspunkten är att dessa frågor är relevanta för unga i alla åldrar, om än på delvis olika sätt (Skolverket 2013a).

Forskning visar att föreställningar om barns och ungas sexualitet kan spela roll för vilken kunskap unga i olika åldrar generellt sett antas behöva. Ungas sexualitet kan vara ett kontroversiellt ämne (Robinson 2013). Internationell forskning visar att skolor kan växla mellan att erkänna ungas sexualitet och att betrakta unga som barnsliga, det vill säga som personer som är eller bör vara asexuella (Allen 2007). Att prata om sexualitet med unga som inte har nått puberteten eller som inte har haft sex kan för vissa vuxna upplevas som olämpligt eller onödigt (Robinson 2013, jfr Skolverket 2013a).

Studier av barns kulturella praktiker visar att barn ofta är mer kunniga och medvetna än vad vuxna tror (Bragg, Kehily & Montgomery 2013). Barn vet saker om sexualitet redan innan vuxna försöker lära dem något. Människor blir sexuella aktörer genom samspel med sig själva och andra och detta görande pågår hela livet. Flera lärare berättar också om vikten av att diskutera frågor som rör utseendeideal, att bli ihop, kroppen, gränssättning och förväntningar på tjejer och killar redan i tidig ålder (Skolverket 2013a).

Sex- och samlevnads- undervisning i särskolan

Skolans sex- och samlevnadsundervisning är särskilt viktig för att unga med funktionsvariationer ska få den kunskap om sexualitet som de har rätt till (Clark & O'Toole 2007). Många unga med funktionsvariation har vuxna ständigt närvarande i sina liv och har därför mindre möjligheter att lära av andra unga utan vuxnas inblandning (Gougeon 2009, Holmskov & Skov 2012, Löfgren-Mårtensson 2005, 2013).

Personer med intellektuella funktionsvariationer kan också ha svårare att ta till sig och kritiskt granska information på egen hand och ha ett större behov av upprepad information. Unga med funktionsvariationer har enligt skollagen (2010:800) rätt att bli undervisade efter sina individuella förutsättningar. Samtidigt visar den begränsade forskning som finns om sex- och samlevnadsundervisning i särskolan att dessa unga ofta har färre tillfällen med sex- och samlevnadsundervisning än andra (Lukkerz 2014, Löfgren-Mårtensson 2005, 2013). Undervisningens omfattning verkar dock variera mellan olika skolor.

"Vidden av hur många olika läggningar det faktiskt finns. I skolan var det hetero, homo och KANSKE bisexualitet som fick ljus över sig."

(Annan könstillhörighet, 18–21 år, osäker på sin sexuella läggning)

Löfgren-Mårtensson (2013) har med hjälp av kvalitativa intervjuer undersökt vilka erfarenheter unga med intellektuella funktionsvariationer i åldern 16–21 år har av sex- och samlevnadsundervisning i skolan. Resultaten visar bland annat att vissa skolor knappt har någon undervisning alls, medan andra har en omfattande och väl strukturerad undervisning. I en annan intervjustudie berättar tjejer med intellektuell funktionsvariation att de tycker att de har fått för lite information om sexualitet och reproduktion (Traustadottir, Engwall & Helmius 2011).

Skolpersonalens och andra vuxnas värderingar kan spela roll för vilken kunskap unga med funktionsvariation får om sexualitet (Gougeon 2009, Skolverket 2014). Att unga i särskolan riskerar att få mindre sex- och samlevnadsundervisning hänger enligt Lukkertz (2014) ihop med samhälleliga föreställningar om att personer med funktionsvariation är mindre sexuella eller att sexualiteten ses som problematisk och riskfylld (se Engwall 2011, Nordeman 2010). Omgivningen kan vara extra orolig för att den unge ska bli utsatt eller utsätta andra för övergrepp, oönskade graviditeter eller sjukdomar (Löfgren-Mårtensson 2005, 2013, Lukkertz 2014). Att inte prata om sexualitet kan då ses som en strategi för att skydda unga.

"Förståelse för vad en sexuell relation innebär, att allt ska ske efter samtycke och egna förutsättningar och preferenser, i stället för enligt fördomar och förväntningar om vad som är ' normalt ' att gilla och göra."

(Tjej, 18–21 år, bisexuell)

Vuxnas oro kan också göra att den information som ges främst handlar om att undvika risker. Löfgren-Mårtensson (2013) poängterar dock att även unga inom särskolan har rätt till kunskap både om risker och om hur sexualitet kan vara en positiv aspekt i livet. Att inte få kunskap om sexualitet, kropp och relationer kan påverka ungas möjlighet att få tillgång till sin sexualitet (Skolverket 2014).

En annan bidragande orsak till att unga i särskolan ibland får mindre sex- och samlevnadsundervisning än andra unga är att pedagoger kan känna en osäkerhet kring hur de kan prata om sexualitet. Många pedagoger ser ämnet som viktigt att lyfta med unga, men upplever att de saknar stöd (Löfgren-Mårtensson 2005). Det är också först på senare år som det har utvecklats utbildningsmaterial i sex och samlevnad som riktar sig specifikt till särskolan.⁷ Tillgång till material i andra format än text, till exempel ljudböcker och filmer, spelar också roll för att undervisningen ska bli tillgänglig för elever med olika inlärningsätt (Löfgren-Mårtensson 2013).

Sex- och samlevnadsundervisning för nyanlända och sfi-studenter

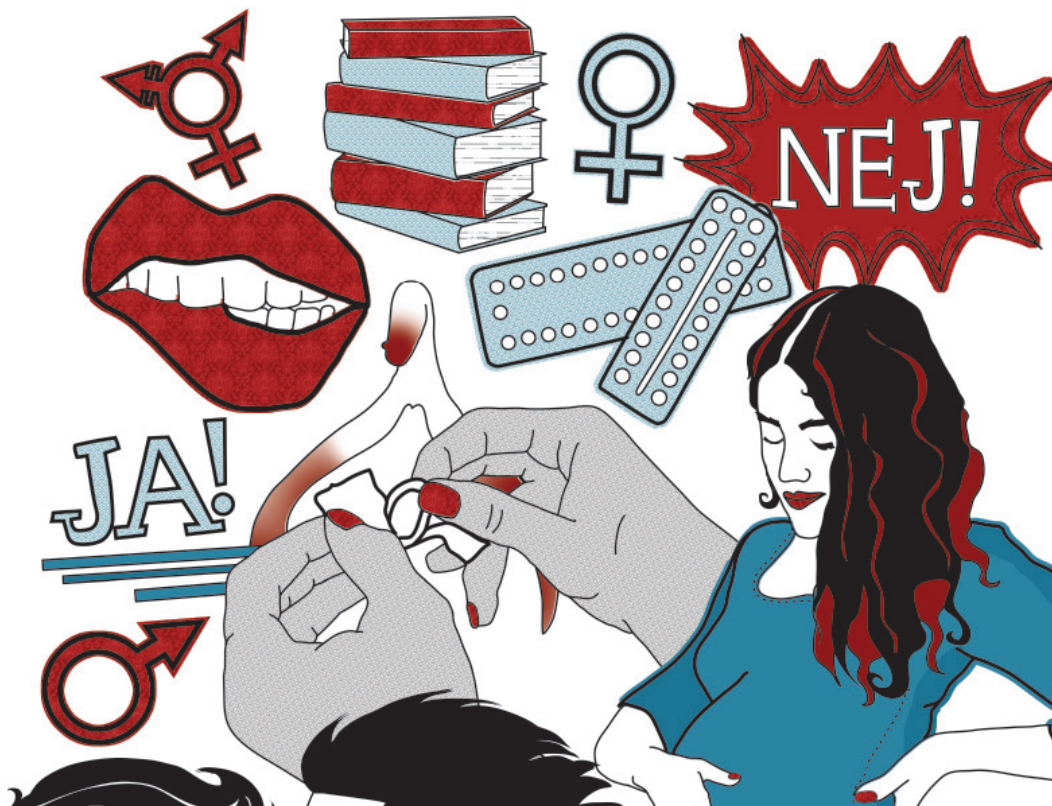
Behovet av kunskap om sexualitet, reproduktion och rättigheter kan vara extra stort bland unga nyanlända av flera anledningar. Att förflytta sig från ett land till ett annat kan medföra ett ökat behov av kunskap, eftersom normer, rättigheter och möjligheter kopplat till sexualitet, relationer och reproduktion kan se olika ut i olika delar av världen och i olika sammanhang. Migrationsprocessen innebär dessutom en förhöjd risk för bland annat sexuella övergrepp och att ha gett eller fått ersättning för sexuella tjänster (Höög, Shalmashi & Gustavsson 2013). En ökad utsatt-

het kan innebära ett större behov av kunskap, särskilt kring rättigheter (jfr Höjeberg 2006).

Forskning om nyanlända och andra utrikesfödda ungas tillgång till kunskap om sexualitet, reproduktion och rättigheter är begränsad. Ett antal mindre studier visar att förkunskaperna varierar bland studenter inom svenska för invandrare (sfi) och bland unga nyanlända. En del har fått sex- och samlevnadsundervisning i sitt hemland, medan andra har fått otillräcklig kunskap om exempelvis anatomi och har ett stort behov av undervisning i ämnet (Höög et al. 2013, Lundgren & Bernhardtsson 2006, RFSU 2005, 2007, Socialstyrelsen 2009, Wärenius 2010). Precis som bland svenskfödda unga vill många utrikesfödda lära sig mer om frågor som rör sexualitet (Wärenius 2010).

Brist på information som är anpassad efter olika målgrupper och som finns tillgänglig på olika språk är ett hinder för att unga utrikesfödda ska få tillgång till kunskap (Höög et al. 2013). Det finns ett fåtal undervisningsmaterial i sex och samlevnad på svenska som är särskilt riktade till unga nyanlända.⁸

Föreställningar om etnicitet, nationalitet och religion kan också påverka vilken kunskap unga nyanlända och andra sfi-studenter får och på vilket sätt. Bredström (2008) visar till exempel i en analys av informationsmaterial och nationella policyer kring sexualupplysning att utrikesfödda personers sexualitet generellt har kommit att lyftas som mer problematisk än den sexualitet som tillskrivs personer med svensk bakgrund. Större fokus har lagts på frågor som rör till exempel våldtäkt, tvångsäktenskap och så kallat hedersrelaterat våld. Dessa problem beskrivs som uttryck för vissa kulturer. Alla som kommer från ett visst land antas ha samma kultur, det vill säga tänka, tycka och leva på samma sätt (Bredström 2008).

Även andra studier visar att killar med utländsk bakgrund oftare framställs som ojämslällda och bakåtsträvande, medan killar med svensk bakgrund framställs som mer jämställda och progressiva (Brune 2004, Hammarén 2011, Jonsson 2007, Kulick 2005). Tjejer med utländsk bakgrund kan framställas som mer sexuellt avhållsamma och riskutsatta, i jämförelse med såväl killar med utländsk bakgrund som tjejer och killar med svensk bakgrund (Bredström 2005).

Landstinget förebygger aids (Lafa) poängterar riskerna med att studenter inom sfi framställs

som en homogen grupp med gemensamma kunskapsbehov, trots att studenterna kan komma från alla delar av världen, har olika bakgrund, erfarenheter, tidigare utbildning och mål med sin skolgång (Warenius 2010). Att generalisera kring vilka grupper som har vilka attityder eller kunskapsbehov riskerar att förstärka negativa stereotyper (Hammarén 2011). I Skolverkets (2008) allmänna råd för utbildning av nyanlända skriver de att det är viktigt att skolan tar tillvara och visar respekt för den unges tidigare erfarenheter, kunskaper och förmågor.

Kränkningar och sexuella trakasserier i skolan

Ungas förståelse av sexualitet, kön och relationer skapas genom både formellt och informellt lärande. Ungas interaktion med varandra, med vuxna i skolan och med omvärlden påverkar på olika sätt deras syn på sexualitet. Samtidigt är ungas vardagliga relationsskapande och förhållningssätt till sexualitet en del av det sammanhang där ungas rätt till kunskap ska realiseras. Att diskutera relationer och de kränkningar som kan uppstå i skolmiljön ska också ingå i sex- och samlevnadsundervisningen. För att undersöka hur det påverkar ungas rätt till kunskap om sexualitet, reproduktion och rättigheter sammanfattar vi forskning kring kränkningar och trakasserier, kopplat till sexualitet i skolan.

Kränkningar och trakasserier kopplat till sexualitet

De flesta unga uppger att de känner sig trygga i skolan och att deras skola arbetar aktivt mot kränkningar (Ungdomsstyrelsen 2013c). Enligt diskrimineringsombudsmannen (DO) är skolorna bra på att upprätta de lagstadgade likabehandlingsplanerna och att hålla dem aktuella. Vad skolan är sämre på är att följa upp arbetet och att koppla det till de olika diskrimineringsgrunderna. Särskilt sexuella trakasserier tycks skolorna ha svårt att behandla (Diskrimineringsombudsmannen 2012). Trots skolans skyldighet att förebygga och stoppa kränkningar visar samtidigt ett antal studier att en stor andel unga har blivit sexuellt trakasserade, hotade

eller kränkta i skolan (Gillander Gådin 2011b, Skolverket 2009, Ungdomsstyrelsen 2010, 2013b, Witkowska 2005).

I en forskningsöversikt från Diskrimineringsombudsmannen (2012) konstateras att sexuella trakasserier genomsyrar skolans värld och ofta sker dagligen. Kränkningarna sker både i skolans fysiska miljö och på internet (Friends 2015, Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor 2014, Ungdomsstyrelsen 2013a, 2013b). Både tjejer och killar blir utsatta för sexuella trakasserier, men på olika sätt. För tjejer handlar det ofta om sexuella hot, blickar, oönskade kommentarer om utseende och oönskad beröring (Witkowska 2005). För killar kan sexuella trakasserier handla om verbala och fysiska kränkningar som anspelar på homosexualitet (Diskrimineringsombudsmannen 2012). Men det är tjejer som i störst utsträckning utsätts för sexuella trakasserier (Ungdomsstyrelsen 2013b, Witkowska 2005).

”Som homosexuell man är det i princip ingenting jag lärt mig i skolan som tagits fasta på. Mycket har inledningsvis känts pinsamt och jobbigt för att sedan övergå i någonting som ger njutning och är bra för en själv.”

(Kille, 22–25 år, homosexuell)

Ett flertal studier visar på kopplingen mellan starka normer om kön och sexualitet och kränkningar av personer som inte följer dessa normer,

i skolan och i andra sammanhang (jfr Skolverket 2009, Ungdomsstyrelsen 2009, 2013a, 2013b). Tjejer och killar ses av många unga som i grunden olika och förväntas se ut och bete sig på olika sätt. Den som bryter mot förväntningarna riskerar att bli retad (Skolverket 2009). Synen på sexualitet är starkt kopplad till synen på kön. Att vara en feminin tjej respektive en maskulin kille kan vara en viktig del i att vara och framstå som heterosexuell och femininitet hos killar kopplas ofta till homosexualitet (Skolverket 2009).

I en intervjustudie med unga i grundskolan, gymnasieskolan och särskolan uttryckte de flesta en syn på heterosexualitet som något naturligt och homo- och bisexualitet som avvikande (Skolverket 2009). Samtidigt har attityden till samkönade relationer förändrats över tid i befolkningen generellt, där klart fler inom samtliga åldersgrupper uttrycker en acceptans under 2010-talet jämfört med under 1980-talet (Smittskyddsinstitutet 2013). Unga hbt-personer är dock fortfarande generellt mer utsatta för kränkningar än unga heterosexuella cispersoner (Folkhälsomyndigheten 2014, 2015, Ungdomsstyrelsen 2010).

”Säkrare sex, kommunikation och verktyg för att prata och förhandla, kritisk syn på normer kring relationer och sex, möjligheter att stärka min egen självbild och känsla av rättighet att styra över min kropp, var och hur jag på ett så säkert sätt som möjligt kan få kontakt med andra i samma situation.”

(Annan könstillhörighet, 22–25 år, identifierar sig som transperson)

Kränkningarna i skolan påverkar ungas hälsa på olika sätt. Särskilt för tjejer finns ett samband mellan att ha varit utsatt för sexuella trakasserier och psykologiska symptom som nervositet, nedstämdhet, sömnbesvär, skuld känslor, oro och ångest. (Diskrimineringsombudsmannen 2012, Eliasson, Laflamme & Isaksson 2005, Gillander Gådin & Hammarström 2005, Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor 2015b). Eftersom kränkningar är ett gruppfenomen påverkas även hälsan hos de unga som inte är direkt inblandade (Modin & Östberg 2012).

Säkert sex. När jag testat mig har dom [sjukvårdspersonal vår anm] hävdad att lesbiska knappt kan få sjukdomar, men det stämmer ju inte riktigt. Är mycket svårt att hitta info om vad som gäller.”

(Tjej, 22–25 år, homosexuell)

Normalisering av kränkningar i skolan

Hur kommer det sig då att en majoritet av unga uppger att de känner sig trygga i skolan samtidigt som problemen med kränkningar kopplat till sexualitet är så pass omfattande? En av flera orsaker kan vara att kränkande behandling och mobbning ofta normaliseras i skolan. Flera forskare visar att kränkningar och sexuella trakasserier ses som en del av skolvardagen och förminskas (jfr Andrae Thelin & Williamsson 2004, Eliasson 2007, Frånberg & Wrethander Bliding 2011). Gillander Gådin (2011a) konstaterar att många skolor, trots sina uttalade avsikter, stödjer normativ ojämlikhet där sexuella trakasserier ingår i människors skolgång och tolereras eller till och med accepteras.

Vissa av kränkningarna osynliggörs genom att betraktas som uttryck för en heterosexuell romantik (Bondestam & Carstensen 2004, Diskrimineringsombudsmannen 2012, Molloy 2004). Ansvar för tafsningar kan läggas på tjejerna själva, exempelvis deras sätt att klä sig eller bete sig (Epstein 1998, Holm 2008, Robinson 2005). Att utsätta eller utsättas för sexuella trakasserier kan uppfattas som en normal del av att vara tjej eller kille. När konflikter mellan tjejer och killar förklaras i termer av mognad och normal heterosexuell attraktion finns en risk för att allvaret tonas ned och att maktaspekter döljs.

"[...] Den information som varit svårast att hitta och viktigast för mig personligen är olika sätt att ha säkrare sex som transperson."

(Kille, 18–21 år, bisexuell, identifierar sig som transperson)

Normaliseringen gör det svårare för de som utsätts för trakasserier att säga ifrån, bli tagna på allvar och förändra situationen. Sexuella trakasserier är dessutom ofta osynliga i elevenkäter kring hur elever upplever skolmiljön (Gillander Gådin 2011a). Det gör att skolorna inte får kunskap om förekomsten av sexuella trakasserier. Sådana trakasserier finns ofta inte heller med i antimobbingsprogram, vilket gör att skolorna riskerar att missa dem som en form av mobbing och att stå utan strategier för att hantera sådana. Ytterligare en faktor är att det vanligtvis saknas en gemensam förståelse och definition av sexuella trakasserier (Gillander Gådin 2011). Detta kan göra det svårt för både elever och personal att se trakasserier som just trakasserier, att lyfta problemet och att skapa gemensamma strategier.

Ungas inflytande och kunskap om sina rättigheter

Enligt skollagen (2010:800) ska elever ha möjlighet till inflytande över undervisningen. Skolverket rekommenderar också att unga ska vara delaktiga i skolans likabehandlingsarbete och utformningen av en likabehandlingsplan. En utvärdering som Skolverket (2011b) har gjort av skolornas arbete mot mobbing visar att de skolor där eleverna medverkade i arbetet hade färre kränkningar än andra skolor. Enligt Diskrimineringsombudsmannen (2012) verkar dock skolor i alltför liten utsträckning involvera eleverna aktivt i processen med att ta fram likabehandlingsplanerna.

Skolverkets (2009) kartläggning av kränkningar och trakasserier i skolan visade också att de flesta elever i årskurs 5 varken kände till den dåvarande barn- och elevskyddslagen eller skolans likabehandlingsplan. Även i årskurs 8, i år 2 på gymnasiet och i särskolan var kunskapen begränsad (Skolverket 2009).

I Witkowska och Gillander Gådens (2005) studie var det enbart 4 procent av unga i gymnasieskolan som kände till att deras skola hade en policy mot sexuella trakasserier. När de unga tillfrågades direkt om de hade blivit sexuellt trakasserade var det en klart mindre andel som sa ja än som uppgett att de blivit utsatta för specifika beteenden som forskaren klassat som sexuella trakasserier. Detta tolkar Witkowska (2005) som ett tecken på att unga har låg kunskap om vad sexuella trakasserier är. Det kan också handla om en ovilja att se sig själv som utsatt för just sexuella trakasserier. Studier saknas kring vad unga vet eller får lära sig i skolan kring sexuella och reproduktiva rättigheter generellt.

Normkritiska förändringsstrategier

Hur skolornas lagstadgade arbete med värdegrundsfrågor och likabehandling ser ut i praktiken varierar. Skolverkets (2009) kartläggning av skolornas arbete mot mobbning visar till exempel stora skillnader i utgångspunkter och strategier. Hur vi ser på kränkningar och vad de beror på styr våra strategier för att förebygga och åtgärda kränkningarna. Det är vanligt att skolorna bemöter kränkningar och trakasserier genom att försöka förändra elevernas intolerans mot vissa människor eller grupper (Bromseth & Wildow 2006, Gruber 2008, Skolverket 2009). Problemet antas då handla om enskilda individers felaktiga eller fördomsfulla sätt att tänka eller bete sig. Individerna blir själva bärare av problemen och de som ska förändras.

Skolverket (2009, 2015b) rekommenderar att skolorna i stället ska använda sig av ett normkritiskt förhållningssätt i arbetet med att främja likabehandling och motverka kränkningar i skolan. Normkritik innebär att undersöka och ifrågasätta sociala förväntningar på vad som är rätt och normalt och vad som är grunden till de tankar och beteenden som skapar ojämlikhet. Normkritik gör det möjligt att bearbeta och förändra de sociala processer som ligger bakom trakasserier i skolan, snarare än att fokusera på symptomen. Det är ett mer komplext arbete, men också ett mer effektivt sådant (Bromseth & Darj 2010, Skolverket 2009).

Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor har i flera regeringsuppdrag och rapporter lyft vikten av att arbeta med normer kring sexualitet och kön för att förebygga kränkningar och trakasserier kopplat till sexualitet och kön i skolan (Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor 2015a, Ungdomsstyrelsen 2010, 2013b, 2014). I rapporterna föreslår vi att

arbetet bör omfatta såväl skolledning och skolpersonal som elever och använda sig av metoder och utgångspunkter förankrade i befintlig forskning. Under 2014 har myndigheten tagit fram ett stödmaterial för skolor i normkritiskt arbete med sexualitet och hbtq-frågor för att skapa en bättre skolmiljö för hbtq-personer. Uppdraget är förlängt under 2015 med målet att sprida materialet och att utbilda skolorna (regeringsbeslut 2014).

*”Jag tror att det är viktigt att ha ett mer jämställt intryck av sexualitet och relationer. Jag började ha sex i väldigt tidig ålder och fick direkt lära mig att jag som kvinna ska vara undergiven, bli behandlad hur som helst, gärna förnedrad. Jag tycker att det saknas i undervisning och information den delen – hur kan kvinnor ha mer jämställt sex med sina partners?
- hur kan man göra mer praktiskt för att få sin röst hörd under sex?
- vad finns det för alternativ under själva akten för att jämställa maktbalansen?
- hur kommer det sig att de flesta män tror sig direkt vara någon form av alfa-hanne när det kommer till sex och att kvinnan direkt blir till ett verktyg? Såna saker hade jag gärna velat veta redan tidigare i åldrarna. det hade nog besparat mig väldigt mycket problem, heartbreaks och andras utnyttjande av min kropp.”*

(Tjej, 22–25 år, bisexuell)

Rätten till kunskap

– om vad och för vem?

Genomgången av den forskning som finns i dag om sex- och samlevnadsundervisning visar att det finns skillnader mellan olika grupper av unga i tillgång till sådan undervisning, men också i fråga om hur relevant innehållet i denna undervisning är. Skillnader finns inom skolor, mellan skolor och mellan olika grupper av unga oberoende av skola.

Stor variation i sex- och samlevnadsundervisningen

Två mönster framträder i forskningen om sex- och samlevnadsundervisningen:

- Det ena är att skolans ledning, organisation och resurser på olika sätt skapar förutsättningar för vilken undervisning och upplysning som blir möjlig.
- Det andra är att föreställningar om vilka behov unga har och vilka liv de förväntas leva spelar roll för vilken kunskap unga får tillgång till.

När omfattning och innehåll i sex- och samlevnadsundervisning varierar i den utsträckning som forskningen visar blir den svårare att följa upp och utvärdera på ett systematiskt sätt. Tydliga mål är en förutsättning för att skolornas undervisning och övriga verksamhet ska kunna utvärderas. I skolan handlar det om att ge personalen utbildning, ledning och stöd för att kunna genomföra den kvalitativa och likvärdiga sex- och samlevnadsundervisning som läroplaner och kursplaner kräver – samtidigt med allt annat

som ingår i personalens arbete. Här spelar rektorernas övergripande ansvar för sex- och samlevnadsundervisningen en avgörande roll.

”Att våga säga till min partner när jag inte känner mig bekväm.”

(Tjej, 16–17 år, homosexuell)

Sammantaget ger forskningen exempel på hur normativa föreställningar och maktrelationer kopplade till sexualitet och kön, men också till etnicitet, nationalitet, funktionalitet och ålder, påverkar vilken kunskap och hur mycket kunskap olika grupper av unga förväntas behöva. En slutsats som kan dras är därför att dessa föreställningar måste synliggöras och utmanas i skolan om en likvärdig sex- och samlevnadsundervisning ska bli verklighet för alla unga.

”Veta om att när det gäller sex och relationer så handlar det inte om vad andra tycker, det handlar om hur man själv känner.”

(Tjej, 13–15 år, bisexuell)

Behov av ökad kunskap om normer och rättigheter

Samtidigt visar forskningen att skillnader i ungas sexualitet och kunskapsbehov tenderar att osynliggöras och att undervisningen då riskerar att tillgodose vissa elevers kunskapsbehov mer än andras. Innehållet i sex- och samlevnadsundervisningen behöver med andra ord kunna täcka en bredd av kunskapsbehov, utan att gene-

raliseringar görs kring vilka unga som behöver veta vad. Ett inkluderande undervisningsinnehåll är både en fråga om kvalitet och om rättigheter. Den kunskap som ges signalerar vems sexualitet som ses som viktig att kunna något om. Undervisningsinnehållet säger också något om vilket liv unga förväntas vilja leva – och inte leva. Ur ett rättighetsperspektiv är det avgörande att undervisningen inte framställer vissa sexualiteter, identiteter eller kroppar som mer verkliga, viktiga och möjliga att leva i än andra.

"Integritetsbyggande information, alltså information som får mig att känna mig 'normal'/trygg som HBTQ-person. Att den jag är okej."

(Kille, 18–21år, homosexuell)

Utifrån sammanställningen av forskning och myndighetsrapporter kring sex- och samlevnadsundervisningen kan vi också se att en normativ sex- och samlevnadsundervisning riskerar att skapa grogrund för eller legitimera kränkningar, både i skolan och i samhället i stort. Förekomsten av och risken för kränkningar kan försvåra för både skolpersonal och unga att lyfta vissa frågor i klassrummet och därmed inverka negativt på ungas rätt till kunskap om sexualitet och reproduktion. Normaliseringen av kränkningar i skolan tyder på ett behov av ökad kunskap om normer och rättigheter både bland unga och bland skolans personal.

"Hur man kan stå på sig och slippa ha sex när man inte vill utan att riskera att ens förhållande går i kras."

(Osäker könstillhörighet, 22–25 år, heterosexuell)

En rättighetsbaserad sex- och samlevnadsundervisning

Sex- och samlevnadsundervisningen i skolan verkar i många fall ha som avsikt att möta ungas egna behov av kunskap, samtidigt som vissa kunskapsområden lyfts fram som viktigare än andra i styrdokument och i skolornas praktiska arbete. Vilken kunskap unga bör ha om sexualitet, kön och relationer definieras också utifrån ett samhällsintresse, bland annat formulerat i skolans styrdokument, där ett syfte är att lära unga att agera i och bidra till ett demokratiskt och jämställt samhälle. En aspekt av skolans kunskaps- och värdegrundsuppdrag handlar om att forma rätt sorts medborgare (Runfors 2003).

En rättighetsbaserad undervisning, och sexualupplysning, tar sin utgångspunkt i att alla unga är självständiga rättighetsbärare och har rätt till kunskap om sina sexuella och reproduktiva rättigheter, också för kunskapens egen skull. (En fråga av annat slag är hur dessa sexuella och reproduktiva rättigheter definieras och förstås). Den internationella familjeplaneringsorganisationen, The International Planned Parenthood Federation, IPPF, definierar det så här:

"Ett rättighetsbaserat förhållningssätt strävar efter att utrusta unga människor med kunskap, färdigheter, attityder och värderingar som de behöver för att bestämma över och uppskatta sin sexualitet – såväl fysiskt och känslomässigt som individuellt och i en relation."

(IPPF 2010, s. 6, vår översättning)

En förutsättning för att en rättighetsbaserad undervisning och upplysning ska uppnås är att styrdokument, till exempel skollagen (2010:800) och skolans läroplaner har tydliga skrivningar om frågor som rör kunskap om sexualitet och rättigheter. Personalens kompetens och bemötande är också viktiga delar, liksom ett systematiskt kvalitetsarbete med uppföljning och utvärdering. En rättighetsbaserad sex- och samlevnadsundervisning tar också sin utgångspunkt i alla människors lika värde. Ett icke-diskriminerande perspektiv, som reflekterar över förväntningar och normer och bemöter stereotypa föreställningar, är avgörande. Tillgänglighetsperspektivet är också grundläggande, det vill säga att alla unga kan tillgodogöra sig informationen och att den är meningsfull och relevant. För att uppnå detta bör sex- och samlevnadsundervisningen ha en positiv och bejakande syn på sexualitet – och på barn och unga.

”Säker sex känner jag att jag har koll på. Skolans undervisning är någorlunda bra på STD:er inom penis/vagina-sex, missade dock i mitt fall säker sex i andra konstellationer.”

(Osäker könstillhörighet, 18–21 år, har uppgett annat på sexuell läggning, transperson)

Unga som aktörer

Genomgripande i forskningen om sex- och samlevnadsundervisning är ett antagande om att vuxna är de som äger kunskapen om sexualitet och reproduktion – kunskap som unga antas behöva och ska få. Ett normkritiskt informationsarbete behöver utmana inte bara normer om sexualitet, kön, etnicitet, religion, ålder och funktionalitet, utan också normer om vad un-

derskning och upplysning är och kan vara, vem som är kunskapens subjekt och vem som är kunskapens objekt.

”Eftersom jag är homosexuell får jag anpassa mig efter samhället. Och att jag och min partner ej kan få egna biologiska barn som heteropar får.”

(Kille, 22–25 år, homosexuell)

Vi argumenterar för vikten av att unga är aktörer i skolans undervisning som utifrån utgångspunkten att unga inte bara behöver kunskap utan också är personer som sitter inne med kunskap om sig själva, sin sexualitet och om de förväntningar på sexualitet som finns bland unga i dag. Det gäller inte minst de kunskaper unga nyanlända, unga hbtq-personer, unga med funktionsvariation och andra unga har, vars erfarenheter inte ryms inom en normativ förståelse av sexualitet. Att nå grupper som är särskilt utsatta och som i mindre utsträckning än andra får relevant kunskap är viktigt ur ett rättighetsperspektiv. Sex- och samlevnadsundervisning inom alla skolformer bör hantera, och på ett positivt sätt ta tillvara, människors olika förkunskaper, erfarenheter och värderingar. Så länge undervisningen explicit eller implicit lär unga hur de bör agera i enlighet med heteronormen, eller i enlighet med normer om ”svenskhet”, så riskerar kunskapen att enbart bli en skyldighet och inte en rättighet.

”Som gaykille är det inte fysiskt möjligt för mig och min partner att skaffa barn. Jag har inte heller möjlighet till assisterad befruktning. Adoption beror också på så många aspekter och jag har inte egen kontroll.”

(Kille, 18–21 år, homosexuell)

Rätten till kunskap om sexualitet och reproduktion handlar inte heller enbart om rätten att få veta hur just jag kan ha en sexualitet utifrån mina förutsättningar eller hur jag kan skaffa barn om jag vill det. Rätten till kunskap handlar också om rätten till representation – rätten att få sin egen sexualitet och kropp erkänd och representerad i undervisning. Det handlar med andra ord om att skapa möjligheter för unga att vara aktörer både i lärandeprocessen och i kunskapsinnehållet.

"Abort är en rättighet."

(Tjej, 22–25 år, bisexuell)

Skolan har bra möjligheter att arbeta långsiktigt med detta i och med att de nya läroplanerna skriver in ämnesområdet sexualitet och samlevnad redan från förskoleklass.

"Hur prata om tidigare trauman med en nuvarande partner, exempelvis en erfarenhet av att ha blivit våldtagen."

(Tjej, 18–21 år, identifierar sig som transperson, homosexuell)

"Det är mitt liv, min kropp och mitt val."

(Tjej, 22–25 år, heterosexuell)

Ordlista

Bisexualitet

Att bli attraherad av både killar och tjejer. En bisexuell person kan vara cis eller trans.

Cisperson

En person som är nöjd med det juridiska kön den tilldelades vid födseln och som upplever att hens könsidentitet och könsuttryck "stämmer överens" med hur omgivning uppfattar den. Cis är latin och betyder på samma sida. En cisperson är inte en transperson. Cispersoner kan vara homo-, bi eller heterosexuella.

Heterosexualitet

Att bli attraherad av personer av motsatt kön. En heterosexuell person kan vara cis eller trans.

Homosexualitet

Att bli attraherad av personer med samma kön som en själv. En homosexuell person kan vara cis eller trans.

Hbt och hbtq

En samlingsbeteckning för homosexuella, bisexuella, transpersoner och queers. I många sammanhang talar en om hbt-personer, ibland inkluderar queers i beteckningen.

Funktionsnedsättning

Benämningen funktionsnedsättning rekommenderas sedan 2007 av Socialstyrelsen som benämning för nedsätt-

ning av fysisk, psykisk eller intellektuell funktionsförmåga. En funktionsnedsättning kan uppstå till följd av sjukdom eller annat tillstånd eller till följd av en medfödd eller förvärvad skada. Sådana sjukdomar, tillstånd eller skador kan vara av bestående eller övergående natur (Socialstyrelsen 2015). I denna rapport har vi i stället valt att använda benämningen funktionsvariation (se denna ordlista om funktionsvariation).

Elektronisk källa: Socialstyrelsen. www.socialstyrelsen.se, 2 november 2015, kl. 12.15.

Funktionsvariation

Då benämningen funktionsnedsättning (se denna ordlista om funktionsnedsättning) av många inom funktionsrörelsen anses som en benämning som kan upplevas som värderande och utpekande har personer inom funktionsrörelsen börjat använda benämningen funktionsvariation (Institutet för språk och folkminnen 2015). Tanken är att det ska uppfattas som mer neutralt och betona att alla människor fungerar på olika sätt, inte bättre eller sämre. Vilket begrepp som används inom funktionsrörelsen varierar dock, vissa använder fortfarande funktionsnedsättning medan andra använder utvecklingsstörning. Då den här rapporten genomgår har ett normkritiskt perspektiv har vi valt att ifrågasätta normen genom att inte värdera olika funktioner.

Vi har därför valt att använda oss av benämningen funktionsvariation då vi skriver om unga som i olika funktioner utmanar vad som är normalt specificerat för en viss funktion. Vi kommer dock att, i citat, i vår redovisning av enkätdata och i slutliga förslag från myndigheten (se *Fokus 15*), använda oss av benämningen funktionsnedsättning då detta är den myndighetsgemensamma benämningen. Funktionsvariation används i den här rapporten som benämning för fysiska, intellektuella och neuropsykiatriska funktionsvariationer. **Elektronisk källa:** Institutet för språk och folkminnen. www.sprakochfolkminnen.se, 2 september 2015, kl. 10.30.

Kön

Kön är en socialt konstruerad kategori som delar in människor i olika grupperingar.

Biologiskt kön

Definieras utifrån inre och yttre könsorgan, könskromosomer och hormonnivåer. Biologiskt kön avgörs av hur den fysiska kroppen ser ut.

Juridiskt kön

Det kön som står registrerat i folkbokföringen, passet eller en legitimation. Juridiskt kön framgår också av den näst sista siffran i svenska personnummer. I Sverige finns bara två juridiska kön, man och kvinna. Alla barn som föds tilldelas ett juridiskt kön baserat på biologiskt kön.

Könsidentitet/mentalt kön

En persons självupplevda kön, det vill säga det kön en person känner sig som. Ingen utom personen själv kan bestämma detta och var och en har rätt att själv avgöra vilken könsidentitet en har. Det kan vara kvinna, man, både och eller inget alls.

Könsuttryck

Hur en person uttrycker sitt kön. Det görs till exempel genom kläder, kroppsspråk, frisyr, smink, socialt beteende och röst samt om och hur personen sminkar sig.

Normkritiskt perspektiv

Ett normkritiskt perspektiv tydliggör och ifrågasätter normer (företeelser, uttryck, idéer, situationer, lagar och regelverk som gör att vissa individer och grupper ses som "normala" och inte brukar ifrågasättas). Ett normkritiskt perspektiv fokuserar på de normer som leder till diskriminering, trakasserier och marginalisering, inte på de normer vi behöver som socialt smörjmedel, till exempel att hälsa med höger hand eller att vänta med att kliva på bussen innan de som ska av hunnit gå av.

Nyanländ

Person som varit i Sverige i max fem år.

Queer

Ett brett begrepp som kan betyda flera olika saker men i grunden är ett ifrågasättande av heteronormativitet. Många ser sin könsidentitet och/eller sin sexualitet som queer. I den meningen brukar queer stå för en önskan att inkludera alla kön och sexualiteter eller att inte behöva identifiera sig.

SRHR

Sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter.

Transsexuell

En person som upplever sig vara av annat kön än det juridiska kön den tilldelades vid födseln och som har en vilja att förändra kroppen helt eller delvis med exempelvis kirurgi eller hormonbehandling samt få möjlighet att byta juridiskt kön, det vill säga få ett nytt personnummer. Transsexualism är en medicinsk diagnos som för vissa innebär ett övergångsstadium tills en har korrigerat sin kropp. Andra fortsätter att definiera sig som transsexuella, eller före detta transsexuella, även efter korrigeringen. Transsexuella kan vara homo-, bi- eller heterosexuella.

Transperson

Transperson är ett paraplybegrepp. Med transpersoner menas oftast personer som genom sina könsuttryck och/eller könsidentiteter avviker från tvåkönsnormen. Det kan till exempel vara transvestiter,

transgenderister, dragkings/ dragqueens, transsexuella, intergender och intersexuella. Begreppet är inte tvingande, det står var och en fritt att definiera sig som transperson eller inte. Transpersoner kan uppfatta sig som män, kvinnor, både man och kvinna eller neutrala, oberoende av om deras biologiska kön och juridiska kön är manligt eller kvinnligt. Transpersoner kan också välja att inte definiera sitt kön alls. Att vara transperson har inte något med personens sexuella läggning att göra. Det hänger i stället ihop med personens könsidentitet och könsuttryck och hur dessa relateras till personens biologiska kön. Transpersoner kan vara hetero-, homo-, bi- eller asexuella eller definiera sin sexuella läggning på annat sätt, precis som vem som helst.

Transvestit

En person som ibland eller alltid – helt eller delvis – klär sig i och använder attribut som enligt normen anses vara typiska kläder för personer av ett annat kön.

Utländsk bakgrund

Person med två föräldrar födda i ett annat land.

Utrikesfödd

Person född i ett annat land som varit här i längre än fem år.

Referenser

- Ambjörnsson, F. (2004). *I en klass för sig. Genus, klass och sexualitet bland gymnasietjejer*. Stockholm: Ordfront.
- Allen, L. (2007). 'Denying the sexual subject: schools' regulation of student sexuality. In *British Educational Research Journal*. Nr 33:2 2007 S. 221–234. New York: JSTOR.
- Andrae Thelin, A. & Williamson, H. (2004). *Nya forskningsperspektiv på mobbning. Dokumentation av en forskarkonferens om mobbning 24–25 september 2003 i Stockholm*. Köpenhamn: Nordisk Ministerråd.
- Barnkonventionen (1989). *FN:s konvention om barnets rättigheter*.
- Bondestam, F. & Carstensen, G. (2004). *Från sexuella trakasserier till könskränkande processer: om kön, utsatthet och normalitetens våld*. Uppsala: Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Brade, L., Engström, C., Sörensdotter, R. & Wiktorsson, P. (2008). *I normens öga: metoder för en normbrytande undervisning*. Stockholm: Friends.
- Bragg, S., Kehily, M. J. & Montgomery, H. (2013). 'Childhood, culture and innocence'. In S. Bragg & M. J. Kehily (Eds.), *Children and young people's cultural worlds*. Bristol: Policy.
- Bredström, A. (2005). *Rasism, kön och sexualitet: en intervjustudie*. Stockholm: Statens Folhälsöinstitut.
- Bredström, A. (2008). *Safe sex, unsafe identities: intersections of 'race', gender and sexuality in Swedish HIV/AIDS policy*. Linköping: Department of social and welfare studies, Linköping university.
- Bromseth, J. & Wildow, H. (2006). "Man kan ju inte läsa om bögar i nån historiebok". *Skolors förändringsarbete med fokus på jämställdhet, genus och sexualitet*. Stockholm: Stiftelsen Friends.
- Bromseth, J. & Darj, F. (Red.) (2010). *Normkritisk pedagogik. Om makt, lärande och strategier för förändring*. Uppsala: Centrum för genusvetenskap, Uppsala universitet.
- Brune, Y. (2004). *Nyheter från gränsen: tre studier i journalistik om "invandrare", flyktingar och rasistiskt våld*. Göteborg: Institutionen för journalistik och masskommunikation, Göteborgs universitet.
- Bäckman, M. (2003). *Kön och känsla: samlevnadsundervisning och ungdomars tankar om sexualitet*. Göteborg: Makadam.
- Chavez Perez, I. (2014). *Lätta sexboken*. Stockholm: LL-förlaget.
- Committee on the Rights of the Child (2003). *General Comment No. 4:26, Adolescent health and development in the context of the Convention on the Rights of the Child*, U.N. Doc. CRC/GC/2003/4.
- Clark, L. C. & O'Toole, M. S. (2007). Intellectual impairment and sexual health: information needs. I *British Journal of Nursing*, 16(3), s. 154–156.
- Dahné, A. (2013). *Sexualundervisning på lättare svenska*. Stockholm: RFSU.
- Diskrimineringslag (2008:567).
- Diskrimineringsombudsmannen (2012). *Forskningsöversikt om trakasserier inom utbildning och arbetsliv. Forskning publicerad vid svenska universitet och högskolor sedan år 2000*. Oxford Research.
- Eliasson, M. (2007). *Verbal abuse in schools. Construction of gender and age in social interaction*. Stockholm: Karolinska institutet.
- Eliasson, M., Laflamme, L. & Isaksson, K. (2005). Verbal abuse, gender and well-being at school. *Int J Adolesc Med Health*, 17(4), 367–378.
- Engwall, K. (2011). *Forskning om boende och sysselsättning för personer med utvecklingsstörning utifrån tre vetenskapliga tidskrifter 2005–2010*. Tullinge: FoU-Södertörn.
- Epstein, D. (1998). Real boys don't work: 'underachievement', masculinity, and the harassment of 'sissies'. In D. Epstein, J., Elwood, V. Hey & J. Maw (Eds), *Failing boys? Issues in gender and achievement*. Buckingham: Open University Press.
- Epstein, D. & Johnson, R. (1998). *Schooling sexualities*. Buckingham: Open University Press.
- Folkhälsomyndigheten (2014). *Ungdomsbaremetersn. Ungdomar och sexualitet 2013/14. Specialanalys för Folkhälsomyndigheten*. Stockholm: Folkhälsomyndigheten.
- Folkhälsomyndigheten (2015). *Urvecklingen av hälsan och hälsans bestämningsfaktorer för transpersoner: en rapport om hälsoläget bland transpersoner i Sverige*. Solna: Folkhälsomyndigheten.
- Forsberg, M. (2007). *Ungdomars sexuella hälsa. Internationella kunskapssammanställningar och svenska erfarenheter av förebyggande arbete*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Forum SKILL (2015). *Så funkar sex*. Göteborg: Forum SKILL.

- Friends (2015). *Friends nätrapport 2015*. Stockholm: Friends i samarbete med Symantec.
- Frånberg G-M. & Wrethander Bliding, M. (2011). *Mobbning – en social konstruktion?* Lund: Studentlitteratur.
- Gougeon, N. A. (2009). Sexuality education for students with intellectual disabilities, a critical pedagogical approach: outing the ignored curriculum¹. In: *Sex Education*, 9(3), 277–291.
- Gillander Gådin, K. (2011a). Peer sexual harassment in schools: normalization of gender practices in a neoliberal time (Vol. 58–67): *Normalization and "outsiderhood": feminist readings of a neoliberal welfare state*.
- Gillander Gådin, K. (2011b). *Skolelevers arbetsmiljö och hälsa. Rapport från elevenkäten 2011*. Mittuniversitetet: Institutionen för hälsovetenskap.
- Gillander Gådin, K. & Hammarström, A. (2005). A possible contributor to the higher degree of girls reporting psychological symptoms compared with boys in grade nine? In *European Journal of Public Health*, 15(4), 380–385.
- Gruber, S. (2008). *När skolan gör skillnad: skola, etnicitet och institutionell praktik*. Stockholm: Liber.
- Hammarén, N. (2011). Finns ”invandrarkiller”? Om unga män, rasifiering och sexuella gränser. I C. Magnusson, & E. Häggström-Nordin (Red.), *Ungdomar, sexualitet och relationer*. Lund: Studentlitteratur.
- Heikki Tiikkanen, R. Abellson, J. & Forsberg, M. (2011). *UngKAB09. Kunskap, attityder och sexuella handlingar bland unga*. Göteborg: Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet.
- Holm, A-S. (2008). *Relationer i skolan: En studie av femininiteter och maskuliniteter i år 9*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Holmskov, H. & Skov, A. (2012). *Seksualitet på dagsordenen. En håndbog om professionel støtte til voksne med funktionsnedsættelse*. Odense: Socialstyrelsen (DK).
- Höjeberg, P. (2006). *Ungdomsmottagningsarnas arbete mot hedersrelaterat våld. Ett kompetens- och metodutvecklingsprojekt i Stockholms län*. Rapport 2006:28. Stockholm: Länsstyrelsen i Stockholms län.
- Höög, K., Salmashi, S. & Gustavsson, E. (2013). *Sex och samlevnad I en ny värld. Ett projekt för ensamkommande flyktingungdomar*. Stockholm: Stockholms stad & Lafa, Stockholms läns landsting.
- IPPF (2010). *IPPF Framework for comprehensive sexuality education (CSE)*. London: IPPF.
- Jonsson, R. (2007). *Blatte betyder kompis: om maskulinitet och språk i en högstadieskola*. Stockholm: Ordfront.
- Kairodeklarationen (1994). *ICPD, Programme of Action*. Art. 7.1- 7.2, PoA.
- Kulick, D. (Red.) (2005). *Queersverige*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Knöfel-Magnusson, A. (2005). Undantags-tillstånd i skolan – när heterosexuella har patent på kärlek. I Myndigheten för skolutveckling. *Hela livet: 50 år med sex- och samlevnadsundervisning*. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling.
- Lafa, Centrum för sexualitet och hälsa (2006). *Röda tråden: metodhandbok i sexualitet och samlevnad*. Stockholm: Lafa, Centrum för sexualitet och hälsa, Stockholms läns landsting
- Larsson, H. & Rosén, M. (2006). Sexuell läggning, s. 37–41. I Skolverket. *I enlighet med skolans värdegrund? En granskning av hur etnisk tillhörighet, funktionshinder, kön, religion och sexuell läggning framställs i ett urval av läroböcker*. Stockholm: Fritzes.
- Lukkerz, J. (2014). *En tom arena: gymnasiesärskole- och habiliteringspersonalens perspektiv på sex- och samlevnadsundervisning*. Malmö: Fakulteten för hälsa och samhälle, Malmö högskola.
- Lundgren A. & Bernhardsson G. (2006). *Att hitta vägen in till gemenskapen*. Länsstyrelsen Västra Götalands län.
- Lundgren, E. & Sörensdotter, R. (2004). *Ungdomar och genusnormer på skolans arena*. Falun: Dalarnas forskningsråd.
- Läraryrket (2009). *Yttrande dnr 08/2295. En hållbar lärarutbildning (SOU 2008:109) och Yrkeskunnande – en likvärdig sökväg till lärarutbildningen mot yrkesämnen (SOU 2008:112)*. Elektronisk källa: <http://www.sweden.gov.se/content/1/c6/13/90/34/30d9be06.pdf>. 15 augusti 2015.
- Löfgren-Mårtensson, L. (2005). *"Får jag lov?" Om sexualitet och kärlek i den nya generationen unga med utvecklingsstörning*. Lund: Studentlitteratur.
- Löfgren-Mårtensson, L. (2013). *"Så att man inte går och gör fel!": en pilotstudie om sexualkunskap och unga med intellektuella funktionsnedsättningar*. Socionomens forskningssupplement, nr 33, s. 52–57.
- Martinsson, L. & Reimers, E. (2008). 'Inledning'. I: Martinsson & Reimers (Red.), *Skola i normer*. Malmö: Gleerups.
- Modin, B. & Östberg, V. (2012). School climate and psychosomatic health: a multilevel analysis. In *School Effectiveness and School Improvement: an international journal of research, policy and practice* 20(4), s. 433–455. Lisse: Swets & Zeitinger.
- Molloy, G. (2004). Sexualiserat våld kallas för kärleksfullt intresse. I K. Nordenfalk (Red.), *Etik i princip & praktik*, s. 121–135. Lärarnas Riksförbund och Läraryrket.
- Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (2014). *Nätkränkningar. Svenska ungdomars normer och beteenden*. Stockholm: Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor.

- Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (2015a). *Fokus 15, ungas sexuella och reproduktiva rättigheter. En tematisk kartläggning*. Stockholm: Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor.
- Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (2015b). *När livet känns fel. Ungas upplevelser kring psykisk ohälsa*. Stockholm: Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor.
- Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (2015c). *Särskilt usatta ungdomsgrupper, ungas sexuella och reproduktiva rättigheter. Fokus15: Del 2*. Stockholm: Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor.
- Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor (2015d). *När unga behöver stöd och skydd, ungas sexuella och reproduktiva rättigheter. Fokus15: Del 3*. Stockholm: Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor.
- Nilsson, A. (2010). *Hedersrelaterat våld och förtryck: skolans ansvar och möjligheter*. Stockholm: Skolverket.
- Nilsson, A. & Sundström, B. (2001). *Nationella kvalitetsgranskningar 1999: Skolors arbete mot mobbning och annan kränkande behandling: sex- och samlevnadsundervisningen: undervisning om tobak, alkohol och andra droger*. Stockholm: Skolverket.
- Nordeman, M. (2010). *När känslan tar över: sexualitet, utvecklingsstörning, autism*. Stockholm: Carlsson.
- Nordenmark, L. (2011). *Sex och samlevnad i skolan*. Stockholm: Nordstedt.
- Olsson, H. (2006). *Sexatlas: vägvisare för att planera och genomföra sex- och samlevnadsundervisningen i grundskolan och gymnasiet*.
- Regeringens proposition 2009/10:165 *Den nya skollagen – för kunskap, valfrihet och trygghet*.
- Regeringsbeslut (2011). *Uppdrag att genomföra insatser för jämställdhet inom skolväsendet. 2011-12-15, U2011/7067/S*.
- Regeringsbeslut (2014). *Regleringsbrev för budgetåret 2014 avseende Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor, 2014-12-22. U2014/7523/SAM delvis, U/2014/7545/UC m.fl.*
- RFSU (2005). *Om sex- och samlevnadsundervisning för sfi-elever. Intern rapport från fokusgruppsintervjuer*. Stockholm: RFSU.
- RFSU (2007). *En rapport om RFSU Katrineholms medverkan i svenskundervisning för invandrare (sfi) läsåret 2006/07*. Stockholm: RFSU.
- Robinson, K. H. (2005). Reinforcing hegemonic masculinities through sexual harassment: issues of identity, power and popularity in secondary schools. *Gender and education*, 17(1), 19–37.
- Robinson, K. H. (2013). *Innocence, Knowledge and the Construction of Childhood: The contradictory nature of sexuality and censorship in children's contemporary lives*. London: Routledge.
- Runfors, A. (2003). *Mångfald, motsägelser och marginaliseringar: en studie av hur invandrarskap formas i skolan*. Stockholm: Prisma.
- Röthing, Å. & Bang Svendsen, S. H. (2011). *Sex- och samlevnadsundervisning. Perspektiv på undervisning*. Lund: Studentlitteratur.
- Sandström, B. (2001). *Den välplanerade sexualiteten: om frihet och kontroll i 1970-talets sexualpolitik*. Stockholm: HLS förlag.
- Sandström, B. (2009). *"Stackars flickor" i en bristfällig skola. Utvärdering av projekt som åren 1995–2008 var avsedda att utveckla skolans arbete med sexualitet och samlevnad*. Stockholm: Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet.
- SFS 2008:567 *Diskrimineringslag*.
- Sjögren, H. & Jonstoj, J. (2009). *"Varför måste man inte komma ut som hetero?": normer kring sexualitet och kön hos barn och unga*. Stockholm: Rädda Barnens ungdomsförbund.
- Skollag (2010:800).
- SKOLF 2010:37 *Förordning om läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet*. Stockholm: Utbildningsdepartementet, Regeringskansliet.
- SKOLF 2011:144 *Förordning om läroplan för gymnasieskolan*. Stockholm: Utbildningsdepartementet, Regeringskansliet.
- Skolinspektionen (2015). *Skolenkäten våren 2015. Resultatredovisning för Skolenkäten till elever i årskurs 5 och årskurs 9 samt år 2 i gymnasieskolan*. Stockholm: Skolinspektionen.
- Skolverket (2008). *Allmänna råd för utbildning av nyanlända elever*. Stockholm: Danagårds Grafiska.
- Skolverket (2009). *Diskriminerad, trakasserad, kränkt?: barns, elevers och studerandes uppfattningar om diskriminering och trakasserier*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2011a). *Sexualitet, genus och relationer i grundskolans styrdokument*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2011b). *Utvärdering av metoder mot mobbning*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2013a). *Sex- och samlevnadsundervisning i F-6*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2013b). *Sex- och samlevnadsundervisning i grundskolans senare år. Jämställdhet, sexualitet och relationer i ämnesundervisningen. Årskurserna 7–9*. Stockholm: Fritzes.
- Skolverket (2013c). *Sex- och samlevnadsundervisning i gymnasieskolan. Sexualitet, relationer och jämställdhet i de gymnasiegemensamma ämnena*. Stockholm: Fritzes.
- Skolverket (2014). *Sex- och samlevnadsundervisning i särskolan. Jämställdhet, sexualitet och relationer i grundsärskolan och grundsärskolans inriktning träningskola, samt gymnasiesärskolans nationella och individuella program*. Stockholm: Fritzes.

- Skolverket (2015a). *Redovisning av uppdrag om att främja jämställdhet inom skolväsendet*. 2015-02.18. Dnr U2011/7067/S, U2011/263/(delvis), U2012/3983/S, U2012/3266/S, U2012/1362/S, U2012/492/S, U2013/5044/S, U2012/7365/S.
- Skolverket (2015b). *Främja, förebygga, upptäcka, åtgärda: Hur skolan kan arbeta mot trakasserier och kränkningar*. Stockholm: Fritzes.
- Smittskyddsinstitutet (2013). *Hiv i Sverige. Kunskaper, attityder och beteenden hos allmänheten 1987-2011*. Solna: Smittskyddsinstitutet.
- Socialstyrelsen (2009). *Att förebygga STI och HIV bland ungdomar och unga vuxna*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2013a). *Ensamkommande barns och ungas behov – En kartläggning*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2013b). *Återrapportering av regeringsuppdrag att kartlägga ungdomsmottagningarnas verksamhet (S2012/267/VS). Dnr: 23591/2012*.
- Socialstyrelsen (2014). *Underlag för nationell strategi för sexuell och reproduktiv hälsa och rättigheter: Socialstyrelsen och Folkhälsomyndigheten*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Statens folkhälsoinstitut (2011). *Sexualitet och reproduktiv hälsa: kunskapsunderlag för folkhälsopolitisk rapport 2010: målområde 8*. Östersund: Statens folkhälsoinstitut.
- Sveriges Kommuner och Landsting (2015). *Nuläge och utmaningar i elevhälsan*. Stockholm: Sveriges Kommuner och Landsting.
- Sydsjö, G., Selling, K. E., Nyström, K., Oscarsson, C & Kjellberg, S. (2006). Knowledge of reproduction in teenagers and young adults in Sweden. *European Journal Contraceptive Reproduction Health Care* 11;117–125.
- Tallberg Broman, I. (2002). *Pedagogiskt arbete och kön: med historiska och nutida exempel*. Lund: Studentlitteratur.
- Traustadóttir, R., Engwall, K. & Helmius, G. (2011). *Genus och funktionshinder*. Lund: Studentlitteratur.
- Ungdomsstyrelsen (2009). *Se mig. Om unga, sex och internet*. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.
- Ungdomsstyrelsen (2010). *Hon hen han. En analys av hälsosituationen för homosexuella och bisexuella ungdomar samt för unga transpersoner*. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.
- Ungdomsstyrelsen (2013a). *Unga och våld. En analys av maskulinitet och förebyggande verksamheter*. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.
- Ungdomsstyrelsen (2013b). *Fokus 13. Unga och jämställdhet*. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.
- Ungdomsstyrelsen (2013c). *Ung idag 2013. En beskrivning av ungas villkor*. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.
- Ungdomsstyrelsen (2014). *Grupper, maskulinitet och våld*. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.
- Unesco (2009). *Policy guidelines on inclusion in Education Paris: the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*
- Warenius, L. W. (2010). *Sex- och samlevnadsundervisning på sfi – En interventionsstudie genomförd av Järva mansmottagning på fyra sfi-skolor i Stockholms stad*. Stockholm: Lafa.
- Wellings, K. & Parker, R. (2006). *Sexuality education in Europe: a reference guide to policies and practices*. Brussels: The Safe Project, IPPF European Network.
- Wester, M. (2009). *En granskning av metodböcker i sex- och samlevnadsundervisningen. "Metoden får inte bli ett självändamål"*. Stockholm: Skolverket.
- Witkowska, E. (2005). *Sexual harassment in schools: prevalence, structure and perceptions*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Witkowska, E. & Gillander Gådin, K. (2005). Have you been sexually harassed in school? What female high school students regard as harassment. In *Int J Adolesc Med Health*, 17(4), 391–406.
- Öhrn, E. (2002). *Könsmönster i förändring? – en kunskapsöversikt om unga i skolan*. Skolverket: Stockholm.

Elektronisk källa

Utbildningsradion: www.ur.se/sexbyran, 10 oktober 2015.

Noter

¹ Se även *Särskilt utsatta ungdomsgrupper, Fokus15:Del 2* (Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor 2015c) och *När unga behöver skydd och stöd, Fokus15:Del 3* (Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor 2015d)

² Se Folkhälsomyndighetens rapporter om du vill läsa mer om sexuell och reproduktiv hälsa.

³ Se ordlistan för mer information om benämningen funktionsvariation.

⁴ Fler exempel på vad unga önskar mer kunskap om ges i *Fokus15* (Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor 2015a).

⁵ Undersökningen *Frågor om sex och samlevnadsundervisning* gjordes i samband med att RFSU lanserade sitt utbildningsmaterial *Vill du?* som berör frågor kring ömsesidigt sex. Webbformuläret låg på ungdomar.se under perioden 2 till 20 mars 2015 och 2 929 personer valde att svara på frågorna. Två av tre, 66 procent, av de svarande var mellan 13 och 18 år, en knapp tredjedel, 31 procent, var 19 år eller äldre. Undersökningen är inte publicerad. RFSU har gett Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor tillstånd att presentera resultat från undersökningen i denna rapport.

⁶ Exempel på normkritiska böcker är *Sex och samlevnad i skolan* (Nordenmark 2011), *Röda tråden: metodhandbok i sexualitet och samlevnad* (Lafa, Centrum för sexualitet och hälsa 2006), *Sexatlas: vägvisare för att planera och genomföra sex- och samlevnadsundervisningen i grundskolan och gymnasiet* (Olsson 2006) och *I normens öga: metoder för en normbrytande undervisning* (Brade, Engström, Sörensdotter & Wiktorsson 2008).

⁷ Se till exempel *Sex- och samlevnadsundervisning i särskolan* (Skolverket 2014), *Så funkar sex* (Forum SKILL 2015), *Lätta sexboken* (Chavez Perez 2014) och *Sexbyrån* (Utbildningsradion 2015).

⁸ Se till exempel *Sexualundervisning på lättare svenska* (Dahné 2013).

© Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällsfrågor 2015
ISBN 978-91-85933-91-4

projektledare **Cecilia Löfberg**
textredigering **Ingrid Bohlin**
grafisk form **Christián Serrano**
illustratör **Sofie Kindahl**
tryck **Taberg Media Group AB**

distribution **MUCF**
Box 17801, 118 94 Stockholm
tfn **08-566 219 00**
e-post: **info@mucf.se**
webbplats: **www.mucf.se**

FOKUS 15

Ungas sexuella och reproduktiva rättigheter – En tematisk kartläggning

I **Fokus 15** har Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällsfrågor kartlagt hur unga får kunskap om sina sexuella och reproduktiva rättigheter och hur kunskapsförmedlingen kan förbättras. Vi har också undersökt hur ungas sexuella utsatthet ser ut och på vilka sätt det stöd och skydd de har rätt till kan förbättras.

I **Rätten till kunskap (Del 1)** publiceras den del av *Fokus 15* som handlar om ungas kunskap om sexualitet, reproduktion och tillhörande rättigheter. Vi undersöker hur ungas rätt till kunskap ser ut formellt och hur dessa formella rättigheter tillgodoses i ungas vardag. Fokus ligger på skolan som en plats där unga har rätt till kunskap (32 sidor).

I **Särskilt utsatta ungdomsgrupper (Del 2)** publiceras den del av *Fokus 15* som handlar om vissa utsatta ungdomsgruppers tillgång till sina sexuella och reproduktiva rättigheter. Vi belyser situationen för unga hbtq-personer, unga med funktionsvariation, unga nyanlända och unga från socioekonomiskt utsatta områden (40 sidor).

I **När unga behöver skydd och stöd (Del 3)** publiceras den del av *Fokus 15* som handlar om sexuellt våld, tvång och diskriminering som på olika sätt aktualiserar ungas sexuella och reproduktiva rättigheter. Vi tar upp ungas sexuella och reproduktiva utsatthet och arbetet med ungas individuella rätt till stöd, skydd och vård utifrån sexuella och reproduktiva rättigheter (36 sidor).